

Mollanəsrəddinçi satira nəzəri baxışlar sistemində

Gülbəniz Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə satira janrının ümumtürk kontekstindəki, Şərqi arealındakı yeri müəyyənləşdirilir və “Molla Nəsrəddin” jurnalında yeni aspektdə inkişafı tədqiqat predmetinə çevrilir. Qədim və çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatında, milli folklorda müxtəlif janrlarda təzahür edən satira XX yüzillikdə yazılı ədəbiyyatda və satirik mətbuatda yeni status qazanaraq realizmin təminatçısı funksiyasının daşıyıcısı missiyasını uğurla yerinə yetirmişdir. Məqalədə Əziz Mirəhmədov, Mir Cəlal Paşayev, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Pənah Xəlilov, Yaşar Qarayev, Kamran Məmmədov, Təhsin Mütəllibov, Aydın Abiyev, Əbülfəz İbadoğlu, Yadulla Ağazadə və başqa görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının satira ilə bağlı fikir və mülahizələrinə istinad edilir, maraqlı nəticələr irəli sürülür.

Uzun müddət tədqiqatçıları satiranı mövzu və məzmunu ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı ədəbi növ və janrlara aid etmiş, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir anlayış və kateqoriyası kimi araşdırma predmetinə çevrilməsinin qarşısını almışlar. Tədqiqatda bu önəmli məsələlərə münasibət bildirilir, Aristotel, Y.Borev, Y.Elsberq, M.Y.Saltıkov-Şedrin, A.V.Lunaçarski, Q.N.Pospelov, L.İ.Timofeyev kimi dünya mütəfəkkirlərinin satira haqqında dəyərli araşdırmalarındakı fikir müxtəlifliyi ön plana çəkilir, bu janrın yaranması, formalaşması, inkişaf perspektivləri diqqət mərkəzində saxlanılır və özünəməxsus keyfiyyətləri işıqlandırılır.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, mollanəsrəddinçi satira, arxaik janrlar, parodiya, perifrəz, həcv, kinayə, yumor

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.06.2022; qəbul edilib – 16.06.2022

Satire of the Mollanasreddinists in the system of theoretical views

Gulbeniz Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Abstract. This article determines the genre of satire in the general Turkic context, its place in the area of the East and the subject of the article is a new aspect of development in the magazine “Molla Nasreddin”. The phenomenon of satire has existed since ancient times in the centuries-old Azerbaijani literature and national folklore, and has received a new status in written literature and satirical press in the 20th century, successfully fulfilling the mission of the bearer of the function of ensuring realism. The article presents thoughts and judgments about satire by Aziz Mirahmedov, Mir Jalal Pashayev, Mikayil Rafili, Jafar Khandan, Abbas Zamanov, Panah Khalilov, Yashar Garayev, Kamran Mammadov, Tahsin Mutallimov, Aydin Abiyev, Abulfaz Ibad oglu, Yadulla Agazade and other prominent Azerbaijani literary scholars and interesting conclusions are put forward.

For a long time, researchers divided satire into different literary types and genres, prevented it being studied as a concept and category of literary theory. In the article it is paid attention to the mentioned issues, mentioned various thoughts about the satire of such world thinkers as Aristotle, as well as in the valuable studies of Y.Borev, Y.Elsberg, M.E.Saltykov-Shchedrin,

A.V.Luncharshky, G.N.Pospelova, L.I.Timofeyev, the focus is on the establishment, formation and development prospects of this genre, its peculiar features are highlighted.

Keywords: “Molla Nasreddin” magazine, Molla Nasreddin satire, archaic genres, parody, periphrasis, hajv, sarcasm, humor

Article history: received – 02.06.2022; accepted – 16.06.2022

Giriş / Introduction

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə kimi satira Azərbaycan və eləcə də türk dünyasının zəngin və çoxşaxəli folklor nümunələrində təzahür etmiş, böyük bir inkişaf yolu keçərək yazılı ədəbiyyata güclü təsir göstərmişdir. Satiranın Şərq və ümumtürk yaradıcılıq ənənələri ilə əlaqədə, vəhdətdə, ədəbi-bədii dəyərlər kontekstində araşdırılması təbii və obyektiv reallıqları əks etdirir. Bununla yanaşı, eyni arealda yaşayan türkdilli xalqlarda satiranın keçmiş olduğu yaradıcılıq mərhələlərini, sənətkarlıq axtarışlarını ardıcıl və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etməyə əlverişli stimül yaradır və bütövlükdə Şərq ədəbi-bədii fikri tarixində, eləcə də regional miqyasda izləmək və problem haqqında kifayət qədər zəngin faktlar əsasında mülahizə yürütmək imkanı verir. Bu ictimai proses qədim və orta əsrlərdə daha çox dini-fəlsəfi səciyyəli baxışlarda qabarıq nəzərə çarpırdısa, XVIII-XIX əsrlərdə öz mahiyyətini dəyişərək ictimai etirazlarla əvəzlənmiş, zaman keçdikcə tənqiddə keçmiş, nəhayət, yüksək həddə çataraq satiranın yaranmasına, formalaşmasına və təkamülünə münbit zəmin hazırlamışdır. Problemə tarixi-xronoloji prizmadan yanaşdıqda türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın böyük bir təkamül yolu keçdiyini, ilkin mənbələrdən bəhrələnərək yeni ictimai məzmun kəsb etdiyini və XX yüzillikdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla-nəsrəddinçilərin timsalında dövrün ədəbi hadisəsinə çevrildiyini görürük. Satira-mövcud gülünclüyə və eybəcərliyə qarşı çıxaraq onun ifadəçisi funksiyasını yerinə yetirən bədii gülüş əslində cəmiyyətin pozulmuş mizanının bərpasına, onun daxili aşınmalarının arınıb təmizlənməsinə, ləkəli batinindəki çirkabların aşkara çıxarılıb müalicə olunmasına xidmət göstərən bir vasitədir. Bədii sözün siqləti, meyarı artdıqca satiranın da gücü, ədəbiyyatdakı dominantlığı möhkəmlənmiş və əhatə dairəsi genişlənmişdir. Buna görə də bir çox araşdırmaçılar satiranı, xüsusilə də molla-nəsrəddinçi şair Mirzə Ələkbər Sabir satiralarını poetikəsinə sönməz bir günəşlə müqayisə edirlər: “Günəş bir sıra mikrobların ən amansız düşmənidir, gülüş və satira ədəbiyyat və şeirin günəşidir. Servantes, Svift, Qoqol, Molyer, Qriboyedov, Mirzə Fətəli, Molla Nəsrəddin və başqaları real göstərdikləri həyatın mikroblarını öz satira günəşləri altında məhv etməmişdimi? Sabirin də realizmini onun gülüşü, satirası tamamlayır” [15, s.363-364].

Əsas hissə / Main Part

Böyük təkamül yolu keçən satiranın ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutması və status qazanması onu elmi-ictimai fikrin diqqət mərkəzində saxlamışdır. Dünya filoloji fikrinin orbitində daimi yer tutan satira Azərbaycan və eləcə də türk dünyasının ədəbi-bədii nəzəriyyələr sistemində stabil-ləşərək möhkəmlənib. Burada maraqlı görünən bir məqam da satira və yumor haqqında ilk orijinal və maraqlı fikirlərin məhz yazıçı və şairlərə məxsus olmasıdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin, Nəcəf bəy Vəzirovun məqalə və məktublarında, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin və başqa söz sənətkarlarının şeirlərində satira və tənqidi ruhlu əsərlərin ictimai mahiyyəti, cəmiyyətə təsiri və əhəmiyyəti haqqında dəyərli mülahizələrə rast gəlinir. Lakin bir çox məqamlarda həcv anlayışı ilə satiranın sərhədləri düzgün müəyyənləşdirilməmiş, həcv satiraya məxsus əlamət və keyfiyyətin daşıyıcısı anlamında, elmi-bədii şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur. Zaman ötdükcə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın təşəkkülü və inkişafı bu istilahlara özünəməxsus mənə çalarlarını, spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı Yadulla Ağazadə yazır: “Həcv deyəndə ideya-bədii cəhətdən zəif olub, əxlaqi baxımdan məqbul sayılmayan ifadələrlə dolu nəzm parçaları nə-

zərdə tutulmuş, satira və satirik şeir deyiləndə isə ideya-estetik cəhətdən yüksək sənət nümunəsi olan poeziya örnəkləri başa düşülmüşdür [1, s.23]. Lakin akademik Mirzə İbrahimovun həcv haqqında mülahizələri Yadulla Ağazadənin fikirlərindən tamamilə fərqlənir. O, tarixən komik və satirik əsərlər şəklində təzahür edən həcvin geniş imkanlara malik olmasından bəhs edərək yazır: “Həcv, əsasən, geniş ictimai mündəricəyə, dərin tənqidi, öldürücü xüsusiyyətə malik olmuşdur. İndi ictimai məzmunlu həcv söyüş və şəxsi nifrətin ifadəsi kimi izah etmək halları olduqca yanlış və ədəbiyyat tariximiz üçün zərərli. Xeyr, həcv ancaq bir adama qarşı şəxsi nifrət motivləri ilə izah etmək olmaz. Ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatı, bilkissə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf şəraiti və xüsusiyyətləri gülüşün, satiranın həcv şəklində meydana çıxmasına səbəb olmuşdur” [9, s.15-16]. Aydın Abıyevin “hər cür həcv satirik şeirin təməlinə, inkişafında ilkin mərhələ olaraq qəbul etmək çətinidir” [2, s.49] fikrini məqbul hesab etmək olar. Əlbəttə, etikadan kənar qaba ifadələri, söyüş və təhqirlərlə dolu olan, heç bir ümumiləşdirmə gücünə malik olmayan nümunələri böyük ədəbiyyata aid etmək düzgün deyildir. Bununla yanaşı, hər hansı bir konkret həcvdə paxıllıq, bədxahlıq, nadanlıq, cəhalət, rüsvətxorluq, rəzalət, satqınlıq, ədalətsizlik kimi naqis əməllər pislənilirsə, belə nümunələrin ictimai mahiyyətini danmaq olmaz. Çünki satirik əsərlərin nüvəsində sağlam, işıqlı niyyətlər, ümumbəşəri fikirlər, sabaha, inkişafa, irəliyə çağırış amili dayanır.

XX əsr satirik mətbuatının formalaşması mərhələsinə çatınca Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri Xaqani Şirvaninin “Həbsiyyə”lərində, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində, İmadəddin Nəsiminin hürufiliyə dayanan lirikasında, Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə”sində, eləcə də Şərq ədəbiyyatının böyük düha sahibləri Əbülqasım Firdovsinin, Ömər Xəyyamın, Cəlaləddin Ruminin, Sədi Şirazinin, Hafiz Şirazinin, Əbdürrəhman Caminin və başqalarının əsərlərində dövrün ədalətsiz hökmdarlarının, riyakar vəzirlərinin, xalqa həqarətlə baxan saray xadimlərinin, yalançı din vaizlərinin iç üzünü açıb göstərən, onları tənqid atəşinə tutan satirik ittihat, atmaca, ifşaedici kinayə, istehza dolu əsərlərin mövcudluğu təkzibolunmazdır. Professor Kamran Məmmədov klassik sənətkarların yaradıcılığında satiranın işlənmə məqamına, əhatə dairəsinə, əlamət və təzahür formalarına onların fərdi sənətkarlıq məharəti baxımından yanaşır və analitik təhlillər aparır. Tədqiqatçı çox doğru olaraq göstərir ki, Nizaminin yaradıcılığında satira daha qabarıq dərəcədə ayrı-ayrı hekayət və məqalələrdə tamamilə bənzərsiz və orijinal özünüifadə üsullarında gerçəkləşirsə, Nəsiminin fəlsəfi-ictimai mahiyyət daşıyan qəzəllərində bu, kəskin ittihat şəklində üzə çıxır, Füzulinin yaradıcılığında isə klassik qəzəl və qitə kimi janrlarla yanaşı, həm də şairin Nişançı paşaya müraciətlə qələmə aldığı “Şikayətnamə”də təhkiyə və poetik sintaksis əvəzlənməsi tamamilə fərqli yanaşmaları da görüntüyə gətirməyə xidmət edir [12, s.3].

Gülüşün bir növü olan satiranın ilkin nümunələri şübhəsiz ki, xalq təfəkkürünün məhsulu olan folklor nümunələrində əksini tapmışdır. Şərq xalqlarının zəngin folklor örnəklərində stabilləşən satira və yumor arxaik janrlardan başlayaraq, kütləvilik qazanan ayrı-ayrı nümunələrə və erkən orta əsrlərdən çağdaş mərhələyə kimi böyük inkişaf və təkamül yolu keçmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olan, qərarlaşan satira janr müxtəlifliyi, mövzu rəngarəngliyi, ictimai məzmun və mündəricəyə malik olması, hər bir dövrün spesifik əlamətlərinin daşıyıcısına çevrilməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Satiranın işlənmə dairəsindəki həcm müxtəlifliyini və zənginliyi nəzərə çatdıran professor Kamran Məmmədov yazır: “Satiranın Azərbaycan şifahi, yazılı ədəbiyyatında çox müxtəlif janrları mövcuddur: satirik aforizm və idiomlar, satirik atalar sözü və məsəllər, atmacalar, qaravəlli, lətifə, satirik nağıl, satirik bayatı, təmsil, həcv, bəhri-təvil, kuplet, meyxana, hərbə-zorba, intermediya, məzhəkə, satirik rübai, satirik qəzəl, taziyanə, parodiya, felyeton, pamflet, komediya, satirik miniatür, satirik hekayə, satirik povest və roman, satirik poema və s” [12, s.3]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 25 illik fəaliyyəti dövründə Kamran Məmmədovun təsnifatını apardığı janrların əksəriyyətindən yaradıcılıqla bəhrələnmiş və bu folklor nümunələrinə parodiya və perifrastlar edərək öz səhifələrində orijinal üslublu satirik əsərlər nəşr etmişdir.

Şərq xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında satiranın hüdudlarının genişlənməsi məhz xalq kütlələrinin tarixi taleyi, gündəlik qayğı və problemləri, yaşam tərzi ilə bağlı ortaya çıxmış, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, real gerçəklikləri özündə ehtiva etmiş və zaman keçdikcə yazılı ədəbiyyatda intişar tapmışdır.

Tədqiqatçı Əbülfəz İbadoğlu Kamran Məmmədovun fikirlərinə istinad edərək yazır: “Xalq yaradıcılığındakı satirik atalar sözü və məsəlləri, satirik aforizm və idiomları, satirik bayatıları və sairəni yazılı ədəbiyyatdakı satirik qəzəl və qəsidə, roman və hekayələri zamanın tələblərindən doğan və xalqın ictimai həyat tərzini bu və ya başqa şəkildə ifadə edən bu satirik janrları birləşdirən əsas vasitə gülüşdür” [8, s.203]. Uzun müddət tədqiqatçılar satiranı mövzu və məzmunu ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı ədəbi növ və janrlara aid etmiş, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir anlayış və kateqoriyası kimi araşdırma predmetinə çevrilməsinin qarşısını almışlar. Lakin Y.Elsberq satiranın ədəbiyyat nəzəriyyəsinə məxsus olduğunu israrla qeyd etmişdir [5, s.268].

Cəfər Xəndanın “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (Bakı, Azərənşr, 1958), Mikayıl Rəfilinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” (Bakı, Azərənşr, 1958), Mir Cəlal və Pənah Xəlilovun “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (Bakı, Maarif, 1988), Abbas Hacıyevin “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (Bakı, APİ nəşri, 1988) və “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (Bakı, Mütərcim, 1996), İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (Bakı, ADPI-nin nəşri, 2005) adlı dərsliklərdə bu məsələlərdən bəhs olunmuş, rus nəzəriyyəçisi G.N.Pospelovun ali məktəblərdə tədris vəsaiti kimi nəzərdə tutulan kitabında satira bir ədəbi-nəzəri anlayış kimi pafosla əlaqəli şəkildə tədqiqat predmetinə çevrilmişdir [17, s.220-230]. Xalid Əlimirzəyevin satiranı bədii gülüşün bir növü adlandırması məsələyə obyektiv münasibətin təzahürü kimi ortaya çıxır. O yazır: “Bədii gülüş satira və yumor kimi növlərə bölünür. Bunlar tənqidin xarakterinə və mahiyyətinə görə bir-birindən ayrılısalar da, hər ikisi insanların intibahına, mənəvi təkamülünə xidmət edən vahid estetik məramı xidmət edir. Satira ifşaçı, tənqidi gülüşün kəskin və yüksək növüdür. Onun kinayə, sarkazm (öldürücü gülüş), məsxərə, rişxənd, ələsalma və s. kimi müxtəlif formaları vardır. Sənətkarlar inkişafa, tərəqqiyə mane olan cəhalətə, zehni-mənəvi geriliyə rəvac verən ictimai bələləri, əxlaqi qəbahətləri tənqid edərkən satiradan, onun yüksək forması sayılan ifşaçı gülüşdən daha çox istifadə edirlər” [7, s.375].

XX əsrin 70-80-ci illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında satiraya maraq daha da artmış və bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar intensiv xarakter almışdır. Bu dövrdə Əziz Mirəhmədovun “Satirik gülüşün qüdrəti” (1981), mollanəsrəddinçi şair, Azərbaycanda yeni tipli satiranın banisi Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığında bəhs edən “Ağlar güləyən” (1989) monoqrafiyası və Firudin Hüseynovun “Satirik gülüşün qüdrəti” (1982) kitablarının çap edilməsi satiraya tamamilə yeni aspektdən, fərqli prizmadan yanaşıldığını göstərən faktlar kimi diqqəti cəlb edir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcıları – Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Nəzmi, Salman Mümtaz, Məmməd Səid Ordubadi kimi sənətkarların təmsalında satira ədəbi-ictimai fikirdə aparıcı mövqə qazandı. Bu mərhələdə dövrün təzad və ziddiyyətləri hakim təbəqələrlə, bəy-mülkədar zümrələri ilə sadə zəhmətkeş insanlar arasında yaranan kəskin münasibətlər, elm, maarif və mədəniyyət sahəsindəki geriliklər, avamlıq, cahillik, savadsızlıq, dini xurafatın ifşası, ana dilinə ögey münasibət, qadın azadlığı və bu kimi önəmli problemlər satiranın əsas mövzusunə çevrildi. Mollanəsrəddinçilər içərisində yaşadıkları cəmiyyətdə baş verən ictimai hadisələri çevrələməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda xalqın ağır və məşəqqətli yaşam tərzini, sosial problemlərini ön plana çəkir, onlara mövcud situasiyadan çıxmağın yollarını göstərərək məsələləri ictimai-siyasi müstəviyə qaldırırdılar. Xalqın minilliklər boyu yaşatdığı zəngin folklor ənənəsinə və klassik ədəbiyyata söykənən mollanəsrəddinçilər satirik eyhamlar vasitəsilə tipin və tipik obrazın xarakterik xüsusiyyətlərini açmağa, onları ifşa obyektinə çevirməyə nail olurdular. Böyük rus satiriki M.Y.Saltıkov Şedrin yazır: “Əsərlərdə satiranın həqiqi satira olması və öz məqsədinə yetişməsi üçün əvvəlcə bu satiranın müəllifin çıxış nöqtəsi kimi əsaslandığı ideali oxucuya hiss etdirə bilməsi və ikincisi, öz iynəsini əleyhinə yönəltdiyi predmeti tam aydınlığı ilə dərk etməsi gərəkdir” [18, s.678]. Bu baxımdan professor Abbas Zamanovun fikirləri Şedrinin satira haqqında mülahizələri ilə uyumlu təşkil edir: “... şirin qəflət yuxusunda olanları oyatmaq üçün onlara gülmək, onları güldürmək lazımdır ki, diksinib oyansınlar, gözlərini açıb gərnəşdikdə bərk sancmaq lazımdır ki, bir daha yuxuya getməsinlər” [20, s.15]. Bu prizmadan yanaşdıqda mollanəsrəddinçilərin tənqid hədəfi seçdiyi tipik obrazlar öz orijinallığı ilə seçilir və oxucu tərəfindən maraqla qarşılanır. Tipin xarakterik xüsusiyyətlərini ən

incə çalarlarına qədər açıqlayan mollaəsrəddinçilər bənzərsiz obrazlar qalereyası yaratmış, Şedrinin təbirincə desək, “öz iynəsini əleyhinə yönəltdiyi predmeti tam aydınlığı ilə dərk etmə”yə müvəffəq olmuşlar. Mollaəsrəddinçilərin simasında XX əsr satirik ədəbiyyatının toxunduğu ictimai mətləblər, mövzu və problematika müəyyən olmuş, başlıca yaradıcılıq xüsusiyyətləri aşkarlanmış, zəngin ədəbi nümunələrin janr rəngarəngliyi, poetik-struktur əlamətləri və ifadə üsulları haqqında təsəvvürlər reallaşmışdır. Bu mənada mollaəsrəddinçilər yeni dövrün yeni ədəbiyyatını yaradan novator sənətkarlar kimi zamanı qabaqlamışlar: “Satiriklər bir qayda olaraq cəmiyyət üçün fəlakətli ola bilən ictimai hadisənin nəticəsini başqalarından daha tez hiss edir, onu qabaqcadan ifşaya əl atırlar” [13, s.3].

Bədii ədəbiyyatda satirik gülüşün müxtəlif üsulları və təzahür formaları vardır. Eybəcərliyin ifşasına xidmət edən satira bədii gülüşdür. Satirik gülüş o zaman təzahür edir ki, yalan doğrunun, əyri düzün yerini tutur və haqsız özünü haqlı hesab edərək ona yuxarıdan aşağı baxır. Satirik əsərlərdə həyat həqiqətləri, real gerçəkliklər satirik gülüş fonunda təqdim olunur. Hər bir təqdimat isə başqasından öz fərdi keyfiyyət və əlamətləri ilə seçilir. Bu fərqliliyi nəzərə çatdıran Aristotel məşhur “Poetika” əsərində yazır: “Epik və fəci poeziya, həmçinin komediya və difirambik poeziya, avletika və kifarişikanın böyük bir qismi-bütün bunlar hamısı, ümumiyyətlə desək, təqlidi sənətlərdir; bu sənətlər bir-birindən üç cəhətdən: ya təqlidin nə ilə olduğuna, ya nəyin təqlid olduğuna, ya da təqlidin necə olduğuna görə fərqlənir ki, bunlar da həmişə eyni cür olmur” [3, s.23].

Aristotel faciə ilə komediyayı qarşılaşdırarkən üstünlüyü ikinciyə vermiş, komik və satirik əsərlərin yaranmasının daha qədimlərə gedib çıxdığını ön plana çəkmiş və bu tipli əsərlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlayaraq yazmışdır: “Komediya, dediyimiz kimi, pis adamların əks etdirilməsidir, amma bunu da tam qəbahət mənasında yox, o mənada başa düşmək lazımdır ki, gülməli olanın özü də eybəcərliyin bir hissəsidir: gülməli-heç kimə iztirab və zərər verməyən, hər hansı bir müəyyən səhv və çirkinlikdir; misal üçün, uzağa getmək lazım deyil, elə komik maska özü bir növ eybəcər və çirkindir, ancaq iztirab ifadə etmir” [3, s.29].

Mollaəsrəddinçilərin yaradıcılığına yumor, satira və kinayənin sintezindən yaranan bir gülüş hakimdir. Onlar fikirlərini daha dəqiq, qüvvətli və sərrast ifadə etmək üçün hər üç növdən istifadə edir, biri digərini əvəz etməklə əsas mətləbi çatdırmağa bilirlər. Nəticə etibarilə satiriklərin hər biri bütövlükdə eyni məramı xidmət edir. Bununla belə, mollaəsrəddinçilərin özlərinə məxsus olan fərdi üslubu gülüşün polifonikliyi yaradır. Mollaəsrəddinçilər cəmiyyətdəki ictimai eyib və qüsurları, sosial problemləri qabarıq nəzərə çarpdırmaq məqsədilə tənqidi, satirik gülüşə daha çox üstünlük vermişlər. Çünki bu gülüş mövcud nöqsanları xalqa çatdırmaq baxımından olduqca əlverişlidir. Mollaəsrəddinçi ədiblər xalqla ünsiyyət qurma prosesində ürək ağrısı, mərhəmət, hətta dərin lirizmlə müşayiət olunan gülüşdən istifadə etmişlər. “XX əsrin lap əvvəllərində Azərbaycan ictimai mühiti üzərində əsl mənada mollaəsrəddinçilər qəhqəhəsi gurlayırdı! Bu qəzəbli qəhqəhələr ictimai yaramazlıqlara qəti ölüm hökmü oxuyur, onları sonsuz bir hiddətlə ittiham edir, lənətləyirdi. İctimai dərdlərin xarakterindən asılı olaraq bu gülüş müxtəlif intonasiyalar kəsb edirdi. Burada şəfqətli yumor da, kinayəli, qəzəbli satira da, hiddətli, lənətli sarkazm da var idi” [14, s.55]. Professor Təhsin Mütəllibov mollaəsrəddinçilərin gülüşünü səciyyələndirərək göstərir ki, “Mirzə Cəlil gülüşü şaxtalı qış havasının kəskin sazağı kimi yandırır, titrədir! Ə.Haqverdiyev gülüşü isə ümumən daha nikbindir, daha işıqlı və saqraqdır... M.Ə.Sabir satiralarında isə tənqid hədəfini lağa qoymaq, ələ salmaq, loru deyilsə, dolmaq mənası daha güclüdür” [14, s.228].

Satirik gülüşü yaradan həyatın sosial-mənəvi reallıqlarıdır. Tarixin bütün mərhələlərində sənətkarlar mühit, ictimai formasiya arasında münasibətlər, baş verən hadisələrə şair, ədib baxışı özünü tənqidi şeirlərdə, satirik üslubda yazılan bədii örnəklərdə daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Tənqidi-satirik şeirlər xalqın mövqeyindən çıxış etmiş, cəmiyyət həyatının qayğılarından, insanların şərə qarşı münasibətindən doğulmuşdur. Lakin dövrdən, zamanədən, cəmiyyət hadisələrindən hər cür narazılıq motivlərini, ictimai məzmun daşıyan tənqidi şeirlərin hamısını satirik poeziya sırasına təhlil etmək də düzgün olmazdı.

M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, S.Mümtaz, B.Abbaszdə, M.Ə.Möcüz və başqa mollaəsrəddinçilərin satirik şeir yaradıcılığında satirik tiplərə müəllif gülüşü, ifşa etdiyi hədəflərin islahından

daha çox inkarına, aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Satiriklərin güldüyü, cəmiyyətdən seçərək ifşa etdiyi mənəvi qüsurların inkarı, onların rədd olunması əslində cəmiyyət həyatının saflaşmasına, beləliklə də, sivil inkişafa doğru irəliləyişin təminatına xidmət etmişdir. Mollanəsrəddinçi şeirdə özünüifşadan-satirik monoloq və satirik dialoqlardan geniş istifadə güldürməklə yanaşı, ciddi şəkildə düşündürmək, nəticə çıxarmaq bacarığını da tərbiyə etmişdir. Satirik obraz zahirən sanki ona aid olmayana gülsə də, daxilən bu situasiyada özünü görmüş, cəmiyyətdə tutduğu eybəcər mövqeyi, bir insan olaraq eybəcər siması satira aynasında tipin özünə də əyan olmuşdur. “Məlumdur ki, satira müəllifinin satiraya tutulan hədəfdən çox yüksəkdə durmasını tələb edir. Tənqidi gülüş o zaman müvəffəqiyyətlə səslənir ki, gülən adam mənəvi cəhətdən yüksəkdə, gülüş hədəfi isə mənəvi cəhətdən alçaq adamlar olurlar” [16, s.146].

Milli və bəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafında, yüksək mənəvi dəyərlərin, insani hiss və duyğuların, böyük idealların, saf niyyətlərin gələcək nəsillərə daşınmasında, şərə, zülmə, ədalətsizliyə, mövhumata, cahilliyə, nadanlığa, bütövlükdə cəmiyyətdəki hər cür naqisliklərə qarşı mübarizədə və Azərbaycan insanının şəxsiyyət kimi formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və mollanəsrəddinçi satiranın müstəsna tarixi əhəmiyyəti vardır.

Professor Yaşar Qarayev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, “Molla Nəsrəddin” jurnalında və xüsusilə də “təsviri realizmi”, “maarifçi realizmi”, “didaktik və kortəbii realizmi” “ən yüksək tənqidi realizm səviyyəsinə qaldıran” Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında gülüşün fikirlər, tendensiyalar ifadəçisinə çevrilərək fəal bədii funksiyanın daşıyıcısı olmasından bəhs edərək yazır: “Satira və yumor hələ heç zaman bizdə bu qədər fəlsəfiləşməmiş və mənaca bu qədər yüklənməmişdi. Azərbaycan nəsrində gülüş hələ heç zaman bu qədər qüssəli, bu qədər kədərlə və dərdlə dolu olmamışdı. Qoca Molla Nəsrəddin hələ heç bir zaman bu qədər həqiqət və mənə təbəssümü ilə, ən fəci, ən fəlsəfi gülüşlə gülməmişdi, “günah” sayılan, “qadağan olunan” həqiqətlər bizim səhnədən bu qədər gur, bu qədər qəzəblə səslənməmişdi” [10, s.265].

Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında müəmmalı, metaforik kinayə və eyhamlar da geniş yer tutur. Jurnalda əksini tapan çoxsaylı publisistik yazılarda, satirik şeirlərdə lakonik, yığcam, tənqid hədəfinin ən eybəcər və gizli məqamlarını, açılmayan tərəflərini aşkarlayan kinayə və eyhamlar müəllif fikrini qısa zaman kəsiyində, ani olaraq oxucuya çatdıran qüvvətli vasitələr kimi diqqəti cəlb edir. Mollanəsrəddinçilərin məharətlə yararlandığı bu ədəbi priyomlar satirik ədəbiyyatımızda müəyyən ənənələrə söykənərək uzun bir yol keçmiş, “Molla Nəsrəddin”in nəşri sayəsində yeni keyfiyyətlər qazanaraq zənginləşmiş və kamilləşmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqalarının yaradıcılığında tamamilə orijinal şəkildə və yüksək sənətkarlıqla təqdim olunmuşdur. Tənqidi gülüşün poetikasını araşdıran Yuri Borev “Komiklik” adlı kitabında qeyd edir ki, “kinayə komedik gülüşün çalarlarından biridir; elə emosional tənqid formalarındandır ki, orada müsbət qiymət arxasında kəskin tənə gizlənməmişdir” [4, s.98]. Lakin Y.Borevin fikirlərilə razılaşmayan Təhsin Mütəllibov yazır: “Bizcə, kinayəni gülüşün çaları hesab etmək düzgün deyildir. Çünki kinayə öz-özlüyündə yumor və satira kimi xüsusi gülüş tonuna, “tembrinə” malik deyildir. Müstəqil şəkildə kinayə gülüşü yoxdur. Y.Borev özü də bayaqkı fikirlərindən azca sonra satirik və yumoristik kinayələrdən danışır. Demək, kinayə gülüş forması və ya dərəcəsi deyil, gülüş üsuludur, satira və yumorun təzahür şəkillərindəndir” [14, s.246]. Təhsin Mütəllibov L.İ.Timofeyevin “İfşa olunan hadisə haqqında daha kəskin danışan sarkazmı adətən acı kinayə kimi müəyyən edirlər” [19, s.387-388] fikri ilə də hesablaşmır. O, bir çox ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin qəbul etdiyi bu tendensiyaya qarşı çıxaraq yazır: “Sarkazmı kinayənin daha güclü forması hesab etmək dəqiq görünür... Madam ki, kinayə yumorsuz və satirasız özlüyündə konkret gülüş ölçüsünə malik deyildir, demək, onun sarkazm forması da ola bilməz. Bizcə, sarkazm yumor və satiradan sonra tənqidi gülüşün ən şiddətli, qəzəbli-ittihamlı formasıdır. Yəni son dərəcədə böyük kinayəlilik gücü olan tənqidi gülüşdür” [14, s.247]. Onun əsas məramı oxucunu güldürmək deyil, düşündürmək və nəticə çıxarmaqdır.

Satiraya ayrı-ayrı tədqiqatçıların yanaşma tərzii müxtəlifdir. Bədirxan Əhmədov yazır: “Satiranın “yalançı bir növ kimi” qəbul olunduğu vaxtlar da olmuşdur. Satira həm də pafosdur. Bu pa-

fos hər hansı bir əsərin süjet, kompozisiya və məzmununu təşkil edirsə, hökmən onun janrını da müəyyənləşdirmiş olur. Satira həm də müəllifin dünyagörüşünün təzahür forması, həyatı dərk etmə üsul və vasitələrindən biri kimi də öz təsdiqini tapır. Satira bütün zamanların formasıdır” [6, s.32]. Tədqiqatçı çox haqlı olaraq, satiranı “bütün zamanların forması” adlandırır. Conatan Sviftin təbii rincə desək, satira elə bir güzgüdür ki, orada hər kəs özündən başqa hər kəsi görə bilir. Buna görə də prototiplər özlərini tənqid hədəfləri yerində görmürlər. Əgər D.P.Nikolayev satiranın çatışmazlığını onun “gülməli” olmaması faktı ilə bağlayırsa, Y.Borev isə göstərir ki, tənqid elə emosional həddə çatmalıdır ki, “müəllifin qəzəb və nifrəti gülüşünü pərdələyə bilsin”. A.V.Lunaçarski “Güləcəyik” adlı məqaləsində yazır: “...Yenilik öz qüvvəsini hiss etdikcə gülüş daha nifrətli olur. Başdan-ayağa şən olan, artıq öz qələbəsini hiss edən... bu nifrətli gülüş həqiqi silah kimi zəruridir. Bu gülüş indicə öldürülmüş, lakin xortlamaq istəyən qorxunc cadugərin bədəninə sancılan arı neştəridir. Bu gülüş keçmişin qara tabutuna möhkəm mismarların vurulmasıdır” [11, s.77]. N.Çernışevski məsələyə fərqli bir aspektdən yanaşaraq satiranı elə bir zirvədə, son həddə görür ki, oxucu qəlbini bütünlüklə lərzəyə salaraq “titrətmək” gücünə malik olsun. Bütövlükdə bu fikirləri təhlil süzgəcindən keçirdikdə belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, satirada yersiz, boş və məntiqsiz gülüş deyil, dərin fikir və məna yükü, düşündürmə və nəticə çıxarma gücü aparıcı olmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, mollaəsrəddinçilərin yaradıcılığının üst qatını, görünən hissəsini incə və dərin lirizmlə müşayiət olunan yumor, komik üz örtüyü; alt qatını, astarını satirik öldürücü gülüş, qəmli, hüznü, kədərli real bir gerçəklik; batinini, mayasını isə yüksək ideallar uğrunda fəal mübarizəyə çağırış ruhu təşkil edir.

Azərbaycan satirik ədəbiyyatının sonrakı inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının cəmiyyətdəki çoxsaylı problemlərin xarakterinə uyğun olaraq, müxtəlif intonasional-kinayə, qəzəb, satira, hiddət, lənətli sarkazm və s. özündə ehtiva edən gülüşü çağdaş dövrün satirik ədəbiyyatının müəyyən ənənələr üzərində dayanmasına rəvac verdi və Azərbaycan satirik mətbuatının və ədəbiyyatının təminatçısına çevrildi.

Ədəbiyyat / References

1. Ağazadə Y. Azərbaycan poeziyasında satira (təşəkkül dövrü və inkişaf mərhələləri). Bakı: Elm və təhsil, 2010.
2. Abıyev A.A. Türk ədəbiyyatında satira. Bakı: Avrasiya-Press, 2005.
3. Aristotel. Poetika. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Боров Ю. Комическое. М.: Искусство, 1970.
5. Эльсберг Я. Некоторые вопросы теории сатиры. Проблемы теории литературы. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1958.
6. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2009.
7. Əlimirzəyev X. Bədii ədəbiyyatda gülüş. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008.
8. İbadoğlu Ə. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Azərbaycan jurnalı, 1976, №10.
9. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərənəşr, 1961.
10. Qarayev Y. Yaradıcılıq metodu. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1974.
11. Луначарский А.В. Собрание сочинений, т. III. М.: Художественная литература, 1964.
12. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı: Elm, 1975.
13. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü (bir məclisdə on iki kişinin söhbəti). Bakı: Yazıçı, 1989.
14. Mütəllibov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988.
15. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979.

16. Paşayev M.C. Azərbaycanca ədəbi məktəblər. Bakı: Ziya-Nurlan, 2004.
17. Поспелов Г.Н. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1978.
18. Русские писатели о литературном труде. Т. II. Л: изд-во «Советский писатель», 1955.
19. Тимофеев, Л.И. Основы теории литературы. М.: Просвещение, 1976.
20. Zamanov A. Sabir bu gün. Bakı: Gənclik, 1985.

Сатира молланасреддинцев в системе теоретических взглядов

Гюльбаниз Бабаева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Резюме. Предметом исследования данной статьи является жанр сатиры в общетюркском контексте, определяется его место в ареале Востока и новый аспект развития в журнале «МоллаНасреддин». Явление сатиры с древности существовало в многовековой азербайджанской литературе и национальном фольклоре, получив новый статус в письменной литературе и сатирической печати в XX столетии, успешно выполняло миссию носителя функции обеспечения реализма. В статье приводятся мысли и суждения о сатире Азиза Мирахмедова, Мир Джалала Пашаева, Микаила Рафили, Джафар Хандана, Аббаса Заманова, Панаха Халилова, Яшара Гараева, Камрана Мамедова, Тахсина Муталлимова, Айдына Абыева, Абульфазы Ибад оглу, Ядуллы Агазаде и других видных азербайджанских литературоведов и делаются интересные выводы.

Долгое время исследователи разделяли сатиру на разные литературные виды и жанры, воздерживались от предмета исследования её как понятия и категории теории литературы. В статье уделено внимание этим важным вопросам, на первый план выводятся различные мысли о сатире таких всемирных мыслителей как Аристотель, а также в ценных исследованиях Ю.Борева, Я.Эльсберга, М.Е.Салтыкова-Щедрина, А.В.Луначарского, Г.Н.Поспелова, Л.И.Тимофеева, в центре внимания находятся образование, формирование и перспективы развития этого жанра, освещены его своеобразные особенности.

Ключевые слова: журнал «Молла Насреддин», сатира молланасреддинцев, архаические жанры, пародия, перифраз, памфлет, ирония, юмор